

رویکردی نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز به‌عنوان المان شهری

چکیده

ایرانیان با اعتقاد به مبدأ یگانه آفریدگار جهان، در ایجاد مساجد که توجه را به سوی عالم بالا و وحدانیت معطوف می‌دارد سعی و کوشش فراوانی داشته‌اند. بزرگ‌ترین مساجد ساخته شده در هر شهر مسجد جامع شهر می‌باشد که برای فریضه نماز جمعه وسعت کافی دارد، همین امر در اهمیت مساجد جامع نقش بسیار مهمی داشته است. یکی از بناهای تاریخی و منحصر به فرد کشورمان در شهر زیبای شیراز به نام مسجد جامع عتیق وجود دارد که دارای اهمیت محوری است؛ از جمله مهم‌ترین مضامینی که همواره بیشترین تأکید را روی این بنا به خود اختصاص داده است، تزئینات خدایخانه یا دارالمصحف است. هدف از انجام این بررسی نخست معرفی این اثر ارزشمند و کهن ایرانی است و سپس، بررسی چگونگی سیر تحول آن در دوره‌های مختلف و سعی در بازشناسی نمادگرایانه این اثر بر مبنای مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف می‌باشد. برای انجام این پژوهش از بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده و در پی بررسی‌های میدانی، از بنا بازدید به عمل آمده است و در نهایت از مدل‌سازی سه بُعدی به منظور فهم بیشتر و نتیجه‌گیری بهتر استفاده گردیده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی وضعیت نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز.
۲. بررسی تأثیر نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز بر المان شهر شیراز.

سؤالات پژوهش:

۱. وضعیت نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز چگونه است؟
۲. تأثیر نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز بر المان شهر شیراز چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: مسجد جامع عتیق شیراز، دارالمصحف، خداینامه، نماد مذهبی.

مقدمه

هنر اسلامی در پی معنویت‌بخشیدن به زندگی انسان است و این حرکت ابداعی خلاق ناشی از جهان‌بینی و فلسفه اعتقادی اسلامی است. این مهم در معماری مسجد به‌نحو احسن فراهم آمده است و نه هیچ معماری دیگری (هیلن براند، ۱۳۸۰) شاید این پدیده از آن‌رو باشد که بناهای دیگر در ارتباط با مسائل دنیای مادی است، حال آنکه بنای مساجد آن‌چنان است که حضور خدا در جمیع جهات و محیط بر انسان را خاطرنشان می‌سازد. شاید این سخن اشاره به این آیه قرآن داشته باشد که: شما هر کجا باشید خدا با شماست یا به این توجه دارد که مشرق و مغرب از آن خداست، پس به هر سو که رو آرید همان‌جا روی خداست. این احساس هرگز در ساختمان‌های معمولی، کاخ‌ها و آسمان‌خراش‌های امروزی نیست؛ زیرا در آن‌ها احساس معنوی و بُعد غیرمادی وجود ندارد. باتوجه‌به ساختار خاص مسجد جامع عتیق که دارای ترکیبی غیرمعمول از اجزایی منحصر به فرد است، برای وضوح بیشتر بحث و حصول بهتر نتیجه بررسی‌های را در خصوص بررسی کالبد مسجد و بررسی دارالمصحف و بررسی مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف پرداخت چهار دوره کلی برای مسجد می‌توان ترسیم کرد؛ هر دوره دارای نقطه‌عطف تاریخی در شکل‌گیری کالبد مسجد است که تحول ساختار یا ایجاد ساختاری جدید را شامل می‌شود.

باتوجه‌به میزان تخریب کالبد مسجد بر اثر زلزله و بازسازی‌های و نوسازی‌های صورت گرفته در دوره معاصر، تشخیص بخش‌های اصیل مسجد و زمان ساخت آن‌ها بسیار دشوار است. کار تحقیقاتی حاضر، در قالب بخش اول به بررسی کلیات مسجد جامع و سپس در بخش دوم و سوم عنصر اصلی مسجد جامع عتیق که دارای وضع ظاهری اصیل‌تر و کتیبه تاریخ‌دار هست و در منابع مکتوب وصفشان رفته را به‌دقت مورد بررسی قرار داده است. هدف اصلی این پژوهش، در قالب بخش چهارم سعی در تبیین مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف است توسط مدل‌سازی سه‌بعدی نشان داده شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی انجام شده است.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال، آثاری به بررسی خداینامه مسجد عتیق شیراز پرداخته‌اند. احمدی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی کتیبه معرق سنگ و کاشی خدای‌نامه مسجد عتیق شیراز» به بررسی تزیینات به کاررفته در مسجد جامع عتیق پرداخته‌اند. بنازاده و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی سیر تحول خداینامه مسجد عتیق شیراز» که شناسایی سیر تحول خدایخانه در جهت باز به‌کارگیری این بنای شاخص که تقریباً در تمامی دوره‌های تاریخی شهر شیراز ارزش و جایگاه والایی داشته است، مؤثر خواهد بود.

نتیجه‌گیری

المان شهری به مجموعه‌ای از عناصر و ویژگی‌های ساختاری گفته می‌شود که به خصوصیات فرهنگی و تاریخی شهرها تجسم می‌بخشد. المان‌ها و عناصر شهری شامل ساخت‌وسازها و زیرساخت‌ها مثل ساختمان‌ها، خیابان‌ها، مترو و پل‌ها و همچنین المان‌های دکوراسیون شهری مثل مجسمه‌ها، میدان‌ها، یادبودها و موارد دیگر می‌شود.

در بنای خدای‌خانه، باتوجه‌به وضعیت بخش‌هایی که مشابه کتیبه پیشانی مورخ ۷۵۲ بازسازی شده‌اند بر ما مجهول است. این کتیبه‌ها مضامین شیعی دارند و در نحوه اجرا نیز با کتیبه اصلی متفاوت‌اند. ظاهراً این بخش نیز از تراش کلمات بر سنگ و پرکردن جاهای خالی با کاشی به‌دست آمده است. باتوجه‌به تخریب صددرصدی این قسمت‌ها مشخص

نشده، سازندگان بنا در زمان بازسازی بر چه مبنایی بازسازی کرده‌اند. متن کتیبه بزرگ اطراف خدای خانه برخلاف سایر کتیبه‌ها آیات و احادیث مشخصی نبوده بلکه متنی انشایی است که اگر بخش‌هایی از آن حذف شود نمی‌توان مابقی را حدس زده و تکمیل کرد. می‌توان در انتها می‌توان به صورت منحصر به فرد بودن این بنا به صورت نماد مذهبی تأکید کرد. با این تفاسیر باید گفت این بنای تاریخی قابلیت استفاده به عنوان المان شهری را دارا است.

منابع و مأخذ:

- افسر، کرامت‌الله. (۱۳۵۳). تاریخ قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی.
- افشار، ایرج و عمادالدین، شیخ‌الحکمایی. (۱۳۸۹). اسناد معماری ایران دفتر دوم کتابچه املاک اینجوی فارس. تهران: فرهنگستان هنر.
- بهروزی، علی نقی. (۱۳۴۹). تاریخچه ساختمان و شرح آثار تاریخی و هنری مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: انتشارات اداره کل فرهنگ، هنر استان فارس.
- ..... (۱۳۴۰). قدیمی‌ترین مسجد شیراز (جامع عتیق شیراز).
- پوپ، آرتراپم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. ترجمه: نجف دریابندی و دیگران، تهران: علمی-فرهنگی.
- رضایی، عزیزالله، سلیمانی، ابراهیم. (۱۳۹۰). گزارش گمانه‌زنی در ایوان جنوبی مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- زارعی، عباس. (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل معماری مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تهران مرکزی.
- زاهدی‌نژاد، سارا. (۱۳۸۴). «حریم وصل، طراحی جلوخان مسجد جامع عتیق شیراز». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پردیس هنرهای زیبا، تهران.
- سامی، علی. (۱۳۴۷). شیراز، دیار سعدی و حافظ. شیراز: چاپخانه موسوی.
- شیبانی، زرین‌تاج، نیک‌زاد، ذات‌الله. (۱۳۸۳). پژوهشگاه میراث فرهنگی (بازشناسی مسجد عتیق شیراز)، پژوهشکده ابنیه و بافت.
- صحراگرد، مهدی و شیرازی، علی‌اصغر. (۱۳۸۹). «تأثیرات تحولات خوشنویسی (خط ثلث) بر کتیبه‌نگاری ابنیه اسلامی ایران سده چهارم تا نهم هجری». فصل‌نامه تحلیلی - پژوهشی نگره، شماره ۱۴، ۶۴-۵۱.
- فروهوشی. (۱۳۳۲). سفرنامه مادام دیولافوا. تهران: کتاب فروشی خیام.
- قادر، حسن. (بی‌تا). مشاور میراث فرهنگی، مطالعات و مستندسازی.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). مجموعه مقالات گردهمایی مکتب شیراز. تهران: فرهنگستان هنر.
- کلانتر محمدبن ابوالقاسم. (۱۳۲۵). روزنامه میرزامحمد کلانتر فارس، اهتمام عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.

کیانی، محمدیوسف. (۱۳۹۰). معماری ایران دوره اسلامی. مقاله «هنجار شکلیابی معماری اسلامی ایران»، نگاشته لطیف ابوالقاسمی.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). کتیبه‌های یادمانی فارس. تهران: متن.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). «کتیبه پیرمحمد شیرازی در مسجد جامع عتیق شیراز». مجله گلستان هنر، شماره ۱۳، ۹۶-۹۴.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۸). «ابراهیم سلان و کتیبه‌نگاری». مجله صفا، شماره ۴۹، ۴۹-۲۲.

ویلبرد، دونالد نیوتن. (۱۳۸۷). مسجد عتیق شیراز. ترجمه: افرا بانک، تهران: فرهنگستان هنر.

ویلبرد، دونالد و لیزا گولمبک. (۱۳۷۴). وقف‌نامه معین‌الدین غیاثی به کوشش اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان فارس، شیراز.

هیلن براند، روبرت. (۱۳۸۰). معماری اسلامی. ترجمه: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.